

INTERVJU SA ENVER TALI

Priština | Datum: 3. oktobar 2015. godine

Trajanje: 153 minuta

Prisutni:

1. Enver Tali (Intervjuisani)
2. Lura Limani (Vodila intervju)
3. Kaltrina Krasniqi (Kamera)

Simboli komentara u transkriptu neverbalne komunikacije:

() – emocionalna komunikacija

{ } – intervjuisani objašnjava gestovima

Ostali simboli u transkriptu:

[] – dodatak tekstu da bi se bolje razumeo

Fusnote su redaktorski dodaci koje daju više informacija o mestima, imenima ili o izrazima.

Prvi deo

Lura Limani: Gospodine Enver, možete li nam reći nešto o vašem detinjstvu, gde ste rođeni, kada ste rođeni, i nešto o vašem ocu, majci i vašim ranim sećanjima iz detinjstva?

Enver Tali: Moje detinjstvo je bilo pomalo teško, ne zato što me je neko mučio, nego zbog tadašnjeg vremena, taj vremenski period me je mučio. Živeo sam kao i svi Albanci tokom Drugog svetskog rata. Tokom Drugog svetskog rata, bio sam učenik u trećem razredu osnovne škole na srpskom jeziku. Onda, Drugi svetski rat je buknuo, tada se desilo da je Italija ušla na Kosovo i u naš region. I, oni [Italijani] otvorili su albanske škole i albansku administraciju... Albanska škola, tako da, kada je rat buknuo, bio sam u sred trećeg razreda koji sam počeo na srpskom jeziku i onda sam morao da počnem ispočetka treći razred na albanskom jeziku.

Moj otac je bio, u njegovo vreme, veliki intelektualac, čuveni administrator. U to vreme, on je završio školu u Grčkoj, u Solunu, i bio je administrator za to je postojala velika potražnja. I on je znao kako da bude koristan u porodici, on je znao kako da bude koristan i za svet van svoje porodice. Za njegovo vreme, uvažavao je popriličan autoritet. Ali nije bio uhapšen nikad, nije se priključivao [političkim] partijama, jer je imao loše iskustvo sa tim. Oni su uhapsili mog ujaka, brata mog oca, jer je bio član Komunističke partije, ne pre rata, nego mnogo pre rata. I on je bio tehnički farmaceut, kako god, u to vreme nije bilo tehničkih farmaceuta, nego farmaceuta, on je smatran farmaceutom.

U jednom od problema sa državom u to vreme, tačnije sa padom Komunističke partije u ilegalu tokom godine 1920. ili 1921, i on je pao – mislim na mog ujaka – u ilegalu zajedno sa doktorom, doktorom Perom. S obzirom da nije bilo drugih komunista u regionu Gnjilana, on i doktor Pera su bili uhapšeni. Doktor Pera i on su pobjegli u Kumanovo kao magistri medicine, kao farmaceuti. Makedonski Srbin ga je zaposlio, koliko ja znam, u to vreme nije bilo Makedonaca, nego Srbi. I on ga je zaposlio da radi u apoteci... kao farmaceut u apoteci, ali apoteka je bila smeštena u podrumu, jer je radila ilegalno.

Tako, u takvoj vrsti podruma, naravno posle tri godine, prehladio se, dobio je upalu pluća. U to vreme upala pluća je bila poprilično opasna bolest. Tako da su ga doneli takvog u Gnjilane kod svoje porodice.

Opet je bio sa svojom porodicom, čak sam i ja upoznao srpskog doktora iz tog vremena, bio je otac fudbalera koga vi ne znate, "Mića farmaceut", kako su ga zvali, jer je dobro radio u apoteci. Umesto da ga izleči, on ga je otrovao. On ga je otrovao, tako da je moj otac umro od trovanja, ali niko se ne usuđuje da spominje takve stvari.

I ova porodica, kako ja umem da kažem, je dosta propatila. Moj otac je bio administrator u to vreme, jedan administrator u velikoj potražnji, u takvoj potražnji da bi ga advokati u to vreme zaposlili da radi, za razliku od rada za državnu službu, oni su plaćali dobro. I Drugi svetski rat je počeo u to vreme i otac je otišao, tada nije bilo potrage za mušterijama, nije bilo advokata koji su radili u praksi u to vreme, tako da je otac počeo da se bavi trgovinom.

U to vreme glavna trgovina u Gnjilanu, ali takođe na Kosovu i u Albaniji, od kada se Kosovo ujedinilo sa Albanijom, čak i u Škodri, bila je trgovina cigaretama. U regionu Gnjilana postojala je velika proizvodnja cigareta. Tako da je tata skupljao cigarete i slao ih je u Škodru. Tako da, naše materijalno stanje je bilo bolje tad nego u bilo kom drugom trenutku u tom periodu. Do poslednjeg rata, a to je Drugi svetski rat, kada su *četnički*¹ partizani ušli na Kosovo, i u Gnjilane takođe.

Kada su *četnički* partizani [stigli], prirodno ja sam napunio skoro dvanaest godina, završio sam treći razred tokom vremena vladavine Albanije. Hoću da kažem da u to vreme, kada su partizani stigli, imao sam deset ipo godina... Još nisam napunio jedanaest godina. Nastavio sam školu na albanskom jeziku, nisam znao albanski, albanski se nije pričao u gradovima, turski jeste. Kako god, uspeo sam da savladam albanski dosta brzo, jer moj deda nije znao turski. Moja majka i otac su znali turski prirodno, ali moj deda nije. Hoću da kažem da sam savladao albanski jezik veoma brzo, bio sam uspešan i u školi takođe, tako da sam završio peti razred osnovne škole. Sa pet razreda osnovne škole, trebalo je pet godina da bih se upisao u gimnaziju.²

Gimnazija je postojala tokom vremena Albanije, da budem potpuno jasan, postojala je jedino u Prištini. Zvala se gimnazija Sami Frašeri čak i u to vreme. Uzeli su ime Sami Frašeri još tada. Ja sam tek završio peti razred, ispunio sam uslove da se upišem u prvi razred gimnazije. Kako god, '44. godine, krajem '43, ili tokom godine '44, ili koja je bila... da...

Lura Limani: '44. godine.

¹ Srpski pokret koji se rodio početkom Drugog svetskog rata, pod vođstvom Draže Mihajlovića. Ime je dobio od *četa*, anti-otomanske gerilske grupe. Ovaj pokret je usvojio program Velike Srbije i bio je u jednom kratkom vremenu anti-okupacioni gerilski pokret, ali uglavnom uključen u saradnju sa Naci Nemačkom, njihov glavni cilj bilo je ujedinjenje svih Srba. Pokret je bio odgovoran za strategiju terora nad ne-Srbima tokom Drugog Svetskog rata i bio je zabranjen nakon 1945. Mihajlović je bio uhapšen, suđeno mu je i ubijen je 1946.

² Evropski tip srednje škole sa akcentom na akademsko učenje, drugačija od stručnih škola, jer priprema učenike za fakultet.

Enver Tali: '44. godine, četnički partizani su došli. I nakon njihovog dolaska, tokom prva dva meseca, bili su veoma tihi, bili su tihi dok se nisu organizovali i napravili planove kako da se bore sa Albancima. NJihovi planovi bili su da nas provociraju malo, kako bi imali razlog da tvrde da su bili napadnuti od strane njih [Albanaca]. Tako da su se na ovaj način, svi ljudi u tom vremenu, seljani i stanovnici iz gradova, nalazili u kosovskim planinama. Hajde da kažemo Golak u to vreme, jer je Golak bio povezan sa Gnjilanima.

Tokom vremena dok su ljudi već bili u planinama, oni [četnici] su počeli da se organizuju kako bi sproveli masakre u gradovima, kako bi sproveli naš masakr, koga god su mogli da uhvate, decu i starije osobe, žene i... s obzirom da oni koji su bili u ratu, oni su bili... ovi odrasli i sposobni za rat su već bili u planinama, nisu marili da padnu u njihove ruke.

Kao što sam rekao, ovi problemi koje su oni bili u stanju da prouzrokuju isplivali su na površinu tek kasnije, jer moj deda nije bio angažovan u politici, mislim u onim [političkim] partijama tog vremena. I, da, moj ujak, moj drugi ujak, ujak koji je bio mlađi od mog tate, pokojni ujak, bio je mlađi od mog tate, Babuš, bio je član Komunističke partije u to vreme. Ipak, jednog dana, tri meseca nakon što su partizani došli, hapsili su i mlade i stare, zatvori su bili puni, otvarali su nova mesta gde god je bilo moguće. Kancelarije koje su oni otvorili su postale zatvori, popunili su sve zatvore, i ove kancelarije sa nasumičnim zatvorenici, bez ikakve [sudske] kazne.

Pored ovih mesta nije više bilo gde da ih vode. Tata je bio tamo, priveli su i mog ujaka i one koji su bili deo pokreta, i tata, moj ujak su videli šta stoji iza takozvane Komunističke partije Srbije. I on je... odmah je napustio Gnjilane, otišao je za Prištinu. Zekeria Redža bio je predstavnik Albanskog obrazovanja tada, poslali su ga kao učitelja u Kačanik. Tata je bio uhapšen, držali su ga nekoliko dana, nisu imali više mesta za drugog zatvorenika. Pustili su pola ovih zatvorenika, kako bi mogli da dovedu nove zatvorenike, i tata je bio među njima.

Tata se vratio kući, ipak poprilično umoran i tužan. Nije bio u mogućnosti da pobegne i da ide, ide, ide da se krije po planinama, ili šta ja znam. Kako god, imao je sreće, jedan stariji Preševar je došao... Ne znam da li ste čuli za Abdula Preševa. Abdula Preševa je bio jedan od članova partije koga je zadesila ista sudbina kao i albansku naciju. Video sam, kao dete, i ne samo ja, nego smo išli da vidimo kako su doveli Abdula iz zatvora, doveli su ga i stavili su ga na neku vrstu... da odmara, nisu mu dozvolili da hoda onda kada su svi drugi zatvorenici išli u šetnju.

(Kašlje) Izvinite zbog... I tamo je bio prijatelj Abdula koji je pomogao Abdula da izađe iz zatvora, pomogao mu je da izađe iz zatvora u prošlosti, preko veza, u držao je Abdula u svojoj kući pet meseci dok se nije osećao bolje i bio jači. Onda je Abdula otišao u planine u okolini Preševa, i Abdula je bio poznat po činjenici da niko nije smeo da priđe Abdula i priča nešto protiv Albanaca. Tako da je Abdula poslao ovog proverenog čoveka, tog čoveka koji je pružio zaštitu Abduli, "Idi, i vidi kakva je situacija na Kosovu."

Dok su bili na Kosovu, oni [četnici] su počeli da vrše pokolj i da ubijaju, ubijaju... To je za njih bio najlakši posao da se uradi prema bilo kom Albancu. Kako god, različite tehnike klanja su korišćene tada, na primer, Esat Beriša bio je zaklan preko celih prsa {pokazuje rukama} i zapalili su ga pre nego što je umro, dok je još bio živ, i dalje živ, ali nesvestan. Bacili su vatru na njega jer su ložili drveće u pećima za zatvorenike, to je postalo, postalo je znate, vatreni pakao, i sa ovim velikim lopatama izlivali su vatru po ljudima, na taj način su ih ubijali.

Ukoliko se desilo da neko poznaje Jusufovog oca, inženjera, on je ostajao živ. Njegov otac, znam jer sam video to mesto, kao dete sam video kada su ga stavili na betonsku debelu dasku i nakon što su ga pretukli, mučili ga do iznemoglosti, presekli su ga po sred stomaka i sipali vatru preko njega. Koristili su razne metode za masakre nad Albancima.

Tata... Čovek koji je došao iz Preševa, znao je tatu kao što su i mnogi drugi znali tatu u regionu Preševa i Gnjilana, jer je bio u izolaciji sa drugim ljudima. Takođe, Gnjilane je bio centar Golaka, Karadaka, i... Tako da je on poznavao tatu veoma dobro i radio je, došao je iz Preševa u to vreme, pobegao je od Bugara, došao u Gnjilane i radio je u Gnjilanu, poznavao je tatu dobro. I on je govorio, "Došao sam, Abdula me je poslao da izvidim kakva je situacija u Gnjilanu." Rekao je Redžepu, "Redžep," rekao je, "niko ne može da ti kaže kakva je situacija na Kosovu, nego ti moraš da odeš kod komandanta nacionalne odbrane." U to vreme, sedišta nacionalne odbrane su obuhvatale sve radničke zanatlije, bili su pod komandom nacionalne odbrane. Kod komandanta, tata je poznavao komandanta takođe, i njega takođe, jer je on bio iz Tankosića, u blizini Požaranja.

Lura Limani: Možete li ponoviti njegovo ime.

Enver Tali: Ime, ne mogu da se setim, znao sam ranije, ali ne mogu sad da se setim. Pokušao sam da pronađem ova imena, ali... On je rekao, "I kaži mu da te je Abdula poslao da pitaš za mene jer ne postoje pismeni ljudi koji bi mogli da vode administraciju u opštini Preševa." I on je otišao kod njega i rekao mu, rekao je, "Abdula me je poslao, pitao je za Hisein Tali," Hisein je bilo ime moga oca, "Hisein Tali," rekao je, "da vodi administraciju ovde u Preševu."

Bez ikakvog... jer je Abdula imao ugled, bez ikakvog premissljanja, pozvao je pratioca koji ga je odvezao do Preševa, tata je otišao u Preševu sa pratnjom na konjskim leđima. Nije se sreo sa Abdula, nije čak otišao ni da vidi Abdula, nije hteo da poremeti stvari. "Ne bi trebalo da poremetim stvari za Abdula," rekao je. I, on je ostao, ostao je 15 dana u Preševu, odatle je otišao kod svojih rođaka u Skoplje. Naši rođaci su živeli u Skoplju. Naši rođaci su bili veoma poznati u Skoplju. Ermira Tali,³ na taj način su... Imali su porodično

³ Ermira Ehmeti, članica Demokratske unije za integraciju (BDI) u Skupštini Makedonije.

prezime svoga dede, Ermira, ko je on, čak i danas se priča o Ermiri. Bila je članica Makedonskog odbora, osoba veoma... Završila je svoje magistarske studije u Americi, i sada radi svoj doktorat tamo.

I tako dalje... Tako da je tata otišao kod svog ujaka. Njegov ujak Selim bio je u Skoplju, Selimov sin je bio Mehmet Ali. Mehmet Ali je bio veoma sposoban u trgovini, i bio je dobrostojeći.

Da, i ostao je u Skoplju šest meseci. U Skoplju, potpredsednik Makedonije bio je pisac, Ćemal mu je bilo prezime, bio je potpredsednik. Moj otac je znao potpredsednika. Kako god, više... ometanje... nije želeo da... da prouzrokuje bilo kakve probleme Predsedniku Makedonije. Čekao je dok se nije otvorio oglas za posao, ne znam kako su sprovodili oglase za poslove u to vreme, ne znam, reklamirali su ga, govorili su da Albanija zapošljava stričnjake za duvan i on se prijavio... Duvan je bio velika stvar za Gnjilane, i on se pojavio i rekao je, "Ja sam stručnjak za duvan," i ovo i ono. Nisu ga zaposlili... Ne zbog njegove stručnosti, nego ga nisu zaposlili iz razloga što, "Imamo mnogo ljudi da zaposlimo ovde! Ti možeš da preživiš," i ovo i ono, i nisu ga zaposlili.

Tri meseca kasnije, pojavio se isti oglas ponovo... Predsednik Makedonije je nekim slučajem bio van kancelarije, pa dok je albanski potpredsednik bio tamo, došao je da ga poseti. Rekao je, rekao mu je o njegovim problemima direktno, "Ne mogu da se vratim u Gnjilane jer su ubili mnogo ljudi i čekaju i na mene... Da li možeš da mi pomogneš da odem u Albaniju."

Crvenkovski⁴ iz Makedonije bio je u to vreme Ministar unutrašnjih poslova. On je pozvao Crvenovskog, naš čovek Albanac, i rekao je, "Šaljem ti čoveka, kako bi mu ti obezbedio dozvolu za prelazak do Albanije kako bi se bavio svojim posloveima." Nije se usudio da ga odbije, jer je bio zamenik Predsednika, Premijer. Tako de mu je on izdao dozvolu, koju sam video i pročitao, "Bez prava povratka" nazad na Kosovo i u Albaniju. Nije bila u pitanju Albanija u suštini, nego samo Kosovo.

Tako da je on ostao u Albaniji, radio je u Albaniji i umro je u Albaniji. Tokom tog vremena... Dok je on bio tamo, ponekad i po oko četiri meseca, kada je postajalo nesređeno, jer je bilo loše, Ranković je otišao ili šta ti ja znam, tokom tog vremena, došao je na Kosovo i ostao četiri meseca i ljudi su ga poznavali, svi stariji ljudi su ga znali. Lepo je proveo vreme tamo. Nakon što je napustio Kosovo kako bi se vratio, ubrzo potom, tata je umro. Tako da je to, ostao sam bez oca takođe.

Lura Limani: Kada je umro?

⁴ Krste Crvenkovski (1921-2001) bio je Komunistički politički vođa za vreme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i za vreme Socijalističke Republike Makedonije. Bio je vođa Komunističke Lige Makedonije (jul 1963 – mart 1969).

Enver Tali: Mislim da je tata umro tokom... godine '80e, nisam siguran, ali rekao bih da je umro oko '81. Tako da sam ostao bez oca, znate. Bio sam u Prištini, bio sam registrovan u Prištini, kao dete koje je završilo osnovnu školu i koje je želelo da nastavi školovanje. Ali imao sam drugih problema.

Drugi deo

Enver Tali: Bilo je mnogo vremena za odrastanje i za suočavanje sa očevom smrću, iako je on bio u Albaniji. 20. decembra 1944. godine buknuo je rat u gradu, poznati rat u Gnjilanu, i veliki masakri su počinjeni nad decom i bolesnim i starijim ljudima, nad svima nad kojima su mogli. Moja baba je bila ubijena u tom ratu.

Lura Limani: Baba?

Enver Tali: Da, moja baba je ubijena takođe. Moja majka i deca su pobjegli u susednu kuću, navodno i više, u kuću u Štruhere [nejasna referenca], u sigurniju susednu kuću prirodno. Tako da, ovo dvoje [baba i deda], su bili zarobljeni u kući. Srbi su došli i pronašli ih, ubili su ih, i ostavili moju babu mrtvu u dvorištu, u kućnom dvorištu. Dedu si izveli van kućnog dvorišta, ima u blizini mala vodena klisura, i oni su ga bacili u tu klisuru.

Onda je jedna starija žena došla, druga starija osoba iz mog komšiluka. "Tišina, tišina, tišina," rekla je, "počeli su da ubijaju ljude." Ona je videla ubijanje moje babe i mog dede, jer je imala ograničeno kretanje i nije mogla da izađe napolje. "Koga su ubili?" "Adile *kadin*, Adil *kadin*," rekla je. Znate, Adile je bilo ime moje babe, Adile *kadin*, u to vreme koristili su ovu reč *kadin*.⁵ Da, Adile *kadin* i *aga*⁶ Tal." Ime mog dede bilo je Miftar, kako god, kako smo nastojali da skratimo i promenimo imena, niko ga nije zvao Miftar, nego Tal. Tal, da Tal, i nisu mogli da ga zovu Tal tek tako, tako da su ga zvali *aga* Tal.

Tako da, svi su ga znali, i u *rreth*⁷ i u gradu, i svi su ga znali kao *aga* Tal. I ona je rekla, "Ubili su *agu* Tal, ubili su u Adile *kadin* takođe." Moji ljudi su brzo otrčali do Adile *kadin* i tako dalje... S obzirom da sam ja bio samo dete, nije mi bilo dozvoljeno da idem napolje, kako god, ja sam virio i uspeo sam da izađem napolje i vidim šta se dešava. Izašao sam u dvorište, video sam svog dedu ubijenog i bilo je ljudi tamo. Podigli smo mrtvog dedu koji je ubijen ležao u blatu, uzeli smo ga i smestili smo ga, kako da kažem, nije to terasa, jer je bila napravljena od debelih daski i spustili smo ga dole na momenat, onda smo ga uneli unutra, u jednu od soba, spustili smo dole i mrtvu babu. I onda smo pobjegli ponovo u komšijinu kuću.

⁵ Na turskom: *kadin*, žena, dama.

⁶ Beg, Spahija, neka vrsta uglednog naziva. U ovom slučaju kako god, *aga* je samo izraz poštovanja, i ukazuje na osobu starijih godina.

⁷ *Rreth* (krug) je društveni krug, obuhvata ne samo članove porodice, nego i sve ljude sa kojima je osoba u kontaktu. Ono što misli *rreth* je najvažnije prilikom određivanja nečijeg ugleda.

Kako god, otišao sam kod komšije, sin mog komšije je bio četiri ili pet godina stariji od mene. “Dođi,” rekao mi je, “idemo ovamo da se sakrijemo.” “Gde bismo mogli da se sakrijemo?” Oni su posedovali konje. Zbog tih konja, imali su šupe sa travom, kako su ih zvali, šupe sa senom, tako da mi je on rekao, “Dođi, hajde da se popnemo na šupe od sena, i da se sakrijemo unutra.” “U redu!” [rekao sam], s obzirom da sam bio mlađi od njega. Moja majka nije znala za to, niko nije znao. Ustali smo i popeli smo se na šupu od sena. Otišli smo u ugao te sobe, sklonili smo neku travu, i ušli u rupu, baš tako, on se pritajio na svojim nogama, stavio je travu na svoju glavu {pokazuje na svoju glavu}. Nisam mogao da radim to što je i on radio, jer sam bio mlađi. Ja sam sakupio neko seno i raširio sam ga, legao sam dole, pokrio sam glavu sa senom, i moja stopala su virila napolju.

Kada su ušli da pronađu nekog, nisu pronašli nikoga u šupi od sena. Ali pronašli su mene, povukli su me za nogu. Uzeli su me, izveli napolje i odveli u dvorište, ... ne u dvorište, na ulicu. Upucali su mnogo ljudi pored potoka. Bilo je sedam ili osam starijih ljudi iz mog komšiluka koji su bili vezani, znao sam ih jer su bili iz mog komšiluka. Zavezali su me zajedno sa ovim starijim ljudima, kako bi me upucali. Troje ljudi nas je opkolilo sa nekom vrstom ruskih automata... Mašinski pištolji koji mogu da se postave na zemlju na postolje sa tri nogare. I bili su naoružani do zuba. Tako da su i mene vezali, ali vezali su me do ivice izdržljivosti [po zglobovima].

U tom periodu, vojna jedinica Šabana Hadžia je ušla u Gnjilane, brigade Šaban Hadžie je bila iz Albanije. I bila je jedna frakcija unutar njih, oni su došli da spasu ljude, jer su saznali da su ljudi ubijani, albanski ljudi, tako da su u grupama došli u grad.

Lura Limani: Jedno pitanje, ti koji su ubijali, da li su oni bili srpski partizani ili Bugari?

Enver Tali: Srbi. Bugari nisu ubijali, svi oni su bili Srbi. Bili su... S obzirom da si me podsetila na ovo, bile su dve brigade *četnika* koji su navodno bili uhvaćeni kao taoci partizana... Ali sve je to isto. Oni su uklonili *četničku kokardu*⁸ sa kapa i držali su ih kao taoce, i stavili su petokrake na njihove glave. *Kokarda* je bila uklonjena, i zamenjena sa petokrakom i oni su na taj način postajali partizani. Oni su delovali i ubijali pod naredbama srpskih komadanata naravno.

I mi... Ubijali su šta su mogli, tako da je došao red na nas da budemo ubijeni. Kako god, iza naših vezanih leđa, partizani Šabana Hadžie su se približavali mostu na tom potoku. Bili su naoružani. “Ne pomerajte se, ne pomerajte se!” Vikali su. Podigli su njihove ruke. “Ne pomerajte se, ne pomerajte se!” I podigli su njihove ruke. Okrenuli smo se da vidimo [njih], i imali su petokrake, kako smo mogli da im verujemo. Ali kako god, s obzirom da su pričali na albanskom, imali smo neku nadu. Kada su se približili nama, “Ko su ovi?” “Neprijatelji,” rekli su, “Neprijatelji, neprijatelji, neprijatelji.” Stajao sam do vođe grupe. Nakon što su presekli kanap kojim sam bio vezan, i drugima, [čuo sam ih] kako govore “Neprijatelji, neprijatelji,

⁸ *Kokarda* je metalni vojni simbol koji su koristili četnički vojnici, koji su ih nosili isključivo na njihovim kapama.

neprijatelji,” udario me je po ramenu {pokazuje na svoje rame} i podigao me je, jer sam bio u slaboj kondiciji. Malo me je podigao i rekao mi je, “Jel i ovo dete neprijatelj takođe?” Imao je pištolj u ruci, ubio je troje od njih bez ijedne reči, one koji su čekali na nas.

Ubio je troje od njih, nas su oslobodili, otišli smo odande, zajedno sa njima. Neki od vojnika su bili sa nama u kući gde smo odseli, spavali su i odmarali. Ali u međuvremenu, čuli smo dva jasna i brza hica iz mašinskog pištolja, ispaljeni iz automata i mašinskih pištolja... I rečeno nam je da su to bili drugi koji su tumarali, jer su ovi drugi dovodili ljude da bi ih vezali i ubili ih među nama. Kako god, rekli su nam, oni koji su bili vezani sa nama, da su oni [partizani] otišli da dovedu još ljudi. Oni su verovatno uhvatili one koji su pomagali našem slučaju. Čuli smo dva pucnja iz mašinskih pištolja koji su trajali dugo i rekli su nam da su i ljudi koji su dolazili iz Albanije bili takođe ubijeni, oni su ih ubili.

Tako da, spasio sam svoju glavu, zajedno sa još nekima, iako su mnogi ubijeni. Dve osobe su ubijene, koje sam ja znao, ležali su ispred mojih logu, moje komšije iz ulice, komšije iz grada i iz stambene zgrade. Žena, moja komšinica, bila je veoma teško povređena, bila je ranjena iz automatskog oružja kada su pucali u nju da bi je ubili. Dva dana... Imala je dete, ćerku. I nama je rečeno da je ona mrtva, ali se onda ispostavilo da je ona i dalje živa, borila se još dva dana i onda je umrla. Devojka je odrasla (smeje se). Ćerka je odrasla i udala se... Oni su je ranili, meci su je ranili negde {pokazuje na svoju nogu}, zakačio je zadnji deo stopala, tako da je morala da šepa da bi hodala. Udala se u Skoplju, dobila je decu i osnovala porodicu. Ovako su naši ljudi patili u ovim vremenima, mislim na Albance generalno.

Lura Limani: I nakon toga, kada se počeli da idete u školu u Prištini?

Enver Tali: Pa, reći ću vam sad, stići ćemo do toga. Nakon rata, moja majka nije mi davala da spavam sa mojom babom, jer sam ja voleo da spavam sa svojom babom, i moja baba je volela da spava sa mnom. Moja majka me ne bi pustila, rekla je, “Ne, ako bomba padne tu gde sam ja, on će postati siročić. Ako padne na njega, ja ću ostati bez sina.” Na ovaj način je ona ubedila sebe i nije mi dozvolila da spavam sa babom. Kako god, čak i u tim situacijama, pljačkali su nas na slepo. Uzimali su sve što su mogli iz naše kuće. Štaviše, oni su gasili jedinice za merenje struje ili kako su ih već zvali, kako god nisu sekli kablove, i ostavljeno je sve da visi tamo, tako da ih nisu uzimali.

Šta je ostalo, ostavljali su *paja*⁹ kutiju na ulazu odmah do moje ulice, moje sestre *qeiz*,¹⁰ kako bi mogli da se vrate po to posle. Kako god, naši ljudi su stigli pre njih i skupljali su kutije, ništa nije ostavljano unutra, ali ipak su ih spasavali. Jedina stvar koju su uspeli da spasu je ta kutija, ništa više. Kako god, komšije su nam pozajmile prekrivače i duške, tako da smo uspevali nekako da izdržimo sve.

⁹ *Paje*, mladina odeća.

¹⁰ *Qeiz*, odeća i ukrasi koji kite mladinu odeću.

Ostao sam tamo 14-15 dana, i onda je Behija došla, veoma poznata partizanka u tom kraju grada. Ona je bila, nije bila Srпкиnja, nije bila ni Albanka, ali jeste Bošnjakinja, ćerka *miftije*¹¹ iz Gnjilana. On je služio kao miftija iz Gnjilana i imao je... Pored četvoročlane porodice, imao je Behije takođe. Ali kada su Albanci došli, kada je Albanija preuzela vlast, oni su pobjegli u Bosnu. Ona se zaljubila u jednog od komšija ovde, i tako je ona ostala zbog njega, zbog dečka koji se zvao Vesel Redžepi. Tako da, ostala je ovde da učestvuje u ratu, Vesel se borio u ratu, i ona se borila takođe kao partizanka u to vreme.

Tako da je ona došla skroz iz Prištine kako bi skupila oružje i municiju, nisam siguran koja je bila priča. Bez obzira, došla je da nas poseti kao komšije. Moja majka joj je rekla, "Povedi Envera sa sobom u Prištinu." Ali imao sam i stariju sestru i onda je ona rekla, "Povedi Hajriju," to je bila moja sestra Hajrija, "povedi Hajriju i spasi je." I ona nas je povelala oboje.

Moja sestra je otišla sa njom u Fiat automobile, dok su mene stavili u neki kamion sa municijom i ja nisam nosio pištolj sa sobom, ali povelali su još jednog mladog čoveka, nekoga još mlađeg od mene, u istom kamionu smo bili. On je imao neke pištolje i druge stvari, dok sam ja imao municiju, da, ali ne i oružje. Bilo kako bilo, ušli smo u tak kamion, i krenuli smo svojim putem. Bio je to datum 21, 22. ili 23. odmah nakon rata, dve nedelje posle... Hoću da kažem da početkom januara, početkom februara godine '44, otišli smo za Prištinu. Bio sam u kamionu sa Redžepom, Redžep je bilo njegovo ime, komšijin sin. Ustvari, oni su bili iz Bujanovca, ali su se preselili ovde. Tokom vladavine Albanije, Bujanovac je ostavljen Bugarima u Srbiji, tako da su oni došli u Gnjilane za vreme vladavine Albanije.

Mi smo otišli, veliki italijanski OM, italijanski OM, veliki i dugačak kamion, teško napunjen, kako god, mnogo je snega bilo na putu. I sneg je nastavio da pada, tako da se kamion zaglavio na putu i nije mogao da se pokrene. Pokušali smo da uradimo nešto, ali bez uspeha. Ustali smo, pored vozača bilo je još tri čoveka u kabini. Ja sam poznavao jednog od njih, bio je član Lazon porodice, tako sam ga znao. Oni su izašli napolje, mi smo otišli u kabinu, jer je napolju bilo baš hladno, i oni su nas ostavili u kamionu. Moja majka me je dobro umotala u toplu odeću tako da nisam osećao hladnoću. Onda je pala noć, kamion se i dalje nije pomerao, oni su otišli, samo Redžep, moj komšija, i ja smo ostali tamo, mi smo ostali tamo. Hladno ili ne, dan je svanuo.

Pre nego što je svanulo, Redžep mi je rekao, "Hajde da se spustimo dole i da napravimo tunel od snega," da očistimo sneg, i da uđemo u tunel od snega, "u slučaju da se Srbi pojave." Čuli smo neki jak pucanj, u blizini Ferizaj. I mi smo se uplašili, tako da smo morali da uđemo unutar tunela, da uđemo unutra. Ušli smo, sa našim glavama napolje iznad snega, dok su naša tela bila zatrpana snegom. Gledali smo u pravcu Ferizaj, preko puta ulice, kada smo uočili dva čoveka kako nam prilaze, dva čoveka koja hodaju, ali nisam mogao da ih identifikujem. Kako su se približili nama, primetili smo da je to bila žena pokrivena velom i jedan muškarac sa njom. Tako da kada smo primetili njen veo, shvatili smo da su to naši ljudi i da nismo u

¹¹ Na arapskom: Mufti, muslimanski pravni stručnjak koji je bio osnažen da daje pravila po religijskim pitanjima.

opasnosti. Izašli smo iz tunela. “Šta se dešava bre¹²?” Ne, ovi đavoli slave Božić i zato ispaljuju hice, zbog toga.” U tim vremenima, kako god, oni jesu ispaljivali hice iz pištolja (smeje se). Oni su otišli i mi smo ostali zaglavljani tamo. Kasnije, isti ljudi su nam prišli iza kamiona.

Odveli su nas za Ferizaj. Odveli su nas u kuću u Ferizaj, porodica u toj kući se ispostavilo da su naše komšije u Gnjilanu. Oni su nas uzeli, dali nam hranu, toplu kuću, mnogo toga su uradili za nas, i na taj način nas spasili, drugim rečima. Kako god, i dalje nije bilo vesti iz Prištine. Mi smo prespavali to veče, jer niko nije došao da nas pokupi. Sledećeg dana, oni su organizovali oko 16h stoku, to je ono čega se ja sećam da su oni rekli, jer se sećam toga, dvorac, bikovi, sve što su imali kako bi povukli kamion iz snega. Tako da su oni izvukli kamion i došli po nas. Oni su došli i stavili su nas u kamion, u međuvremenu su mojjoj sestri i drugima rekli kako je kamion eksplodirao i da smo mi bili gotovi, da smo bili mrtvi.

Moja sestra je bila... Ustvari obe, s obzirom da su moja druga sestra i Behie odmah došle, tokom jednog dana, sa Fiatom. Tako da su one poludele, misleći da su izgubile svog brata i kako... Kada smo najzad stigli tamo, njihova sreća je bila veća nego tuga, i na taj način sam se ja pridružio mojim sestrama. Kako god, u to vreme svi su oskudevali u hrani. Oni koji nisu radili dobijali su po 400 grama hleba dnevno. A mi, koji smo se doselili ovde, jedva smo dobijali tri grama hleba. Kako god, porcija... Moj nećak, možda ga vi i znate Špend Bajrami, on je sin Zećira Bajrami. Zećir Bajrami je bio nastavnik geografije u gimnaziji i kasnije je počeo da predaje na Univerzitetu. I s obzirom da je njegov sin bio malo dete, dali su nam ovih 300 grama njegove porcije, za moju sestru i mene, kako bismo preživeli.

Par dana kasnije Vesel, taj Vesel koji nas je poveo kamionom... Ustvari, on je uzeo Behie i stavio nas u kamion. S obzirom da je dolazio često, on je video, primetio je da zbog toga što sam ja dete, nije mogao da mi pronađe posao. Vremenom, odlučili su da nađu neki posao za mene, tako da su me povelili da radim u pekari, u pekari jednog Srbina, srpska pekara je bila u pitanju. Da li iko hoće da bude gladan ponovo? {obraća se prisutnima} Ne (smeje se).

Tako da me je poslao da radim u toj pekari. Bilo je teško raditi u pekari u tim vremenima, postojao je taj dugački štap sa krpom na kraju, koji se koristio za čišćenje pećnice. Ja nisam bio u stanju to da uradim, iako je on doneo kutiju, kako bi me uzdigao od zemlje, i dalje nisam mogao, bilo je jako teško. Tako da me je on, Srbin, otpustio, iz hira, drugačije bi mu trebala pomoć. On me je otpustio, došao sam kući, “Otpustio me je, bre.” “U redu.” Vesel se vratio i kad je zasnao da sam otpušten rekao je, “Hajde, hajde, odvešćemo te negde drugo.”

¹² Bre – kolokvijalni izraz: koristi se da naglasi rečenica, pokazuje jaku emociju. Slično kao na engleskom jeziku bro, brother.

Ibrahim Prepoli je bio tepisar u ono vreme. Ali njegova tepiserija je bila pod kontrolom *Narodne odbrane*,¹³ i pekara je bila pod kontrolom *Odrbane* takođe. Otišao sam da radim za Ibrahima Prepolija, bila je zima, sneg, haos. Kako god, ja nisam mogao da nosim te debele dugačke drške, nisam mogao da ih vučem. Tako da ih je nekoliko dana Ibrahim nosio sam i onda me je otpustio (smeje se). I posle toga Vesel nije odustao, našao mi je drugi posao da radim kao berberin. Dobro sam radio tamo, jer nije bilo mnogo njih koji bi dolazili i šišali svoje kose i brijali se u berbernici, nego su dolazili neki oficiri sa značkama koji su se borili u ratu i imali su mnogo para.

Ja sam radio sa metlom, sa drvenom metlom, ili kako god se to zove. Čistio sam nakon šišanja muškaraca. Davali su mi dinar ili dva, i na taj način sam zarađivao dovoljno novca da bih mogao nekako da živim. Onda sam imao isplatu koja je bila uvek ista, uplata je bila jedan *zembil*¹⁴ dva puta nedeljno, davali su mi i ulje, pasulj, šećer i pirinač koji sam ja nosio mojoj sestri. Hranio sam se ovim i preživeo sam, mislim preživeo sam glad. U međuvremenu sam čekao, bilo je govora da će gimnazija da se otvori uskoro. Tri meseca kasnije, 15. marta 1945. kraljevska¹⁵ gimnazija Sami Frašeri se otvorila. Prvog dana, tako je, 15. marta, otišao sam da se prijavim za upis u gimnaziju i bio sam primljen. Za kratko vreme, otvorili su dom za studente, preselio sam se u dom, i nastavio sam život kroz gimnaziju, živeći u domu.

Tako da, živeći na taj način, uspeo sam da stignem do četvrtog razreda gimnazije. Ali u četvrtom razredu gimnazije bio je jedan nastavnik istorije, Gjon Sereći. Gjon Sereći je bio poznat u to vreme, bio je ubijen tad. Kada je došao u gimnaziju, bio je neumoran, hteo je da osnuje sve, uradio je nekoliko stvari u gradu. Čak i tamo, u gimnaziji, osnovao je grupu koja se borila protiv srpskog režima u to vreme. I bilo je još dvoje u toj grupi, dvoje koji su bili poznati tamo. Jedan od njih, taj treći, se povukao, jer ga nisu prihvatili, Mehmet, Mehmet Pozarani.

Mehmet Pozarani [Kurteši] bio je otac Sami Kurteši,¹⁶ Obmbudsam pre ovog sadašnjeg. Njegov otac, veoma prijatan čovek, čovek sa veoma plemenitim idealima, sa dobrom dušom. I on je došao do mene i rekao mi je, “Slučaj, razmišljamo da radimo na nečemu.” Ahmet Mališeva, Redžep Kurteši i Mehmet Pozarani su bili u mom odeljenju, Pozarani je bilo njegovo ime, i on je bio u mom odeljenju. Mehmet je došao i rekao je mnogo stvari, “To mi pada na pamet, šta ti misliš o tome?”

¹³ *Narodna odbrana* je bila srpska nacionalistička grupa koja je osnovana 8. oktobra 1908. godine, kao reakcija na Austrougarsku aneksiju Bosne i Hercegovine. U to vreme, bila je opterećena protekcijom etničkih Srba u Austrougarskoj. Da bi ostvarila svoje ciljeve, Narodna odbrana je širila propagandu, kao i organizovala paramilitarne snage.

¹⁴ Na turskom: *Zembil*, torba za rame.

¹⁵ Anahronizam, to je bilo ime ove škole tokom rata.

¹⁶ Mehmet Pozarani Kurteši bio je prvi Ombudsman izabran u kosovskoj Škupštini 4. jula 2009. godine, na period od pet godina.

U to vreme možete da zamislite, ja sam bio besan zbog svog nereda koji su stvarali, drugim rečima hteo sam da ih pobedimo i da se osvetimo, “Da, *more*.”¹⁷ Raniji članovi su se obećali u prisustvu, zapravo, Gjon Serećija. Sada, jer sam se i ja deklariseo... u prisustvu Ahmet Mališeva. Ahmet Mališeva je bio iz Gnjilana takođe, takođe je bio u istom odeljenju kao i ja pet godina u osnovnoj školi. Bili smo stariji, jer su neki od njih uzeti iz ovih škola, religijskih škola, i dovedeni su u školu, upisali su se ovde, i ostvarili popriličan uspeh, tako uspešne, povezali su ih sa nama. I onda smo imali Ahmeta, Ahmet Mališeva koji je bio naš vođa, tako da sam morao da mu obećam, samo ja, dok su se drugi obećali Gjon Serećiju. Dao sam zakletvu, i na taj način sam postao član. Kako god, niko nije znao za tu priču.

Lura Limani: Da li je ta grupa imala ime?

Enver Tali: Ta grupa... Dolazim sada do toga. Pošto je Redžep Kurteši ubedio Ahmeta da bi oni trebalo da uključe još jednu osobu u grupu. Ta osoba je bila veoma opasna, on je saradivao sa svakim đavolom protiv Albanaca. Redžep je došao i rekao je “Prihvat ćemo Džavit Šabani,” takođe iz Pozarana. Ja sam rekao, “Koga?” “Džavit.” Rekao sam, “Nikada! To ne može da se uradi, to ne može da se uradi.” Redžep i Ahmet su ga već bili prihvatili, ali mi se nismo slagali sa tim, Mehmet i ja nismo mogli da se složimo sa tim.

Kada se školska godina završila 30. maja, ne, bio je jun... Maj, maj, maj... da, jer su maturanti dobili 15 slobodnih dana kako bi se pripremali za *semi-maturu*¹⁸, ispit za *semi-maturu*. Te večeri kada smo završili školu, na dan kada smo završili četvrti razred gimnazije, ustvari malo kasnije. Pojavili smo se u gimnaziji, ali nije bilo časova, jer su nam dali slobodne dane kako bismo se pripremili za *semi-maturu*. Oni su ih uhapsili, Redžepa i Ahmeta, Mehmeta i mnoge druge, Karolinu, Frana, i... Ne znam da li ju je neko znao. Da, devojke i muškarce iz gimnazije, dvorište je bilo puno, dvorište OZNA¹⁹ u to vreme. OZNA je bila veoma blizu gimnazije, imala je lepo i veliko dvorište. Sve su ih izveli iz dvorišta, Dželal Orana, u slučaju da ga neko zna, i Nedžat, obojica su bili izvrsni učenici. Nedžat Orana je završio Fakultet matematičkih i tehničkih nauka u Beogradu, dok je Dželal završio Fakultet tehničkih nauka. Bio je inženjer koji je radio u Skoplju. Tako da u to vreme oni su svi bili studenti, ipak bili su uhapšeni iako nisu bili uključeni.

Oni su bili u zatvoru, uveče su zatvorili i nas takođe, i pozvali su me na ispitivanje. Tako da sam ja otišao, “Ti, koji si protiv ljudi, i protiv nas, protiv...” koga god... Rekao sam, “Ne, bre, ja nemam ništa protiv ikoga.” Pokušavao sam da im kažem da mi se oni sviđaju, ali Bog je uskratio da oni poveruju u to. Kako god, bio sam pretučen, držali su me nekoliko dana, bio sam isuviše mlad da bih se pojavio pred sudom, tako da su me pustili. Drugi su bili poslani na sud, i dobili su značajne kazne, ali ja sam se izvukao bez zatlora. Takođe, Dželal i Nedžat, s obzirom da oni nisu bili članovi.

¹⁷ Kolokvijalni izraz: koristi se da naglasi rečenicu, iskazuje se jaka emocija. *More* dodaje na značaju.

¹⁸ Stari skup ispita koji su se davali studentima nakon četvrtog razreda osnovne škole.

¹⁹ OZNA, akronim za Odeljenje nacionalne bezbednosti, jugoslovenski bezbednosni servis zadužen za progon i za osnivanje režima sličnom KGB teroru u Rusiji.

Da, njih 74 je dobilo kazne tamo, od ovih 74, tri ili četvoro je otišlo u zatvor, i četvoro od nas je ostalo nezatvoreno. Mene su otpustili, ostalo je još četvoro, bilo nas je pet ustvari, šestvoro je ostalo. Dvoje od njih su dobili kazne, i još dvoje su otpustili, Ahmet je bio osuđen na tri godine, Redžep na dve godine, i Džahid Gafuri je bio van [našeg kruga], ako je neko znao tu porodicu, Dahid je bio deo naše grupe, i on je bio osuđen na pet godina u zatvoru, i on je odslužio ovih pet godina u zatvoru.

I onda su mene izbacili iz škole *doživotno*²⁰, bez mogućstva povratka nazad. Ostao sam van škole dve godine, dve godine... Nakon dve godine, hteo sam da se zaposlim u Prištini, da nađem neki posao, hvalio sam se kako sam sposoban za posao. Kako god, u to vreme imali smo upravnika iz Korče, veoma fin upravnik, veoma fin Albanac.

Lura Limani: [Upravnik] škole?

Enver Tali: Da, upravnik škole, gimnazije. Ne mogu da se setim njegovog imena, kako god, jednom kada sam ga upoznao [upravnika], na *korzu*²¹ i ja sam bio sa dva prijatelja, dok je on šetao sa nekoliko nastavnika i profesora. On se odvojio od njih i prišao mi je. "Dođi," rekao je, "ovde!" I odvuкао me je od njih. "Da li si poslao papire za upis u školu?" Rekao sam, "Ne, nisam, jer su mi rekli da nemam više pravo na obrazovanje." Onda je on rekao, "Donesi svoja dokumenta u gimnaziju do sutra." On me je registrovao. Upisao me je u četvrti razred ponovo, dok su moji prijatelji već otišli dosta daleko, [ja sam] generacija Fehmija Agani²² i sličnih. Oni su već otišli dalje, ipak ja sam bio primljen nekako, bio sam primljen na taj način. Bio sam primljen, ali ipak uz neke poteškoće. Često su tražili od mene da idem na demonstracije, ali ja se nisam usuđivao, jer sam već bio zvan na ispitivanja, i nisam mogao da povučem sa sobom i druge koji su...

I kada je došlo do registracije, registrovao sam se za peti razred nakon što sam završio četvrti. Tako da sam se registrovao za peti razred. Završio sam i šesti razred sa dobrim ocenama. U osmom razredu bio je jedan... Učio nas je istoriju, rođak Zećerija Redža. Kako god, izgleda da je bio poslat u Beograd da studira istoriju. Za četiri godine u kontinuitetu on nije dobio stipendiju, nego platu, tako da je on to završio, samo sa praznim indeksom²³ u ruci, prolazeći tako što nije polagao ispite, ali bio je jedan od njih. Bio je ponovo postavljen za profesora istorije, za predavača. Nije mogao da me podnese, stvarno nije mogao. Bio sam uplašen da će mi naškoditi nekako. Tako da sam ja završio sedmi razred iako nismo još dobili rezultate. On me je oborio u sedmom razredu, oborio me je na ispitu. Izvodljivo ili ne, ja sam morao da izađem na ispit. Položili smo, bio je jedan ispit na kraju semestra.

²⁰ Na srpskom: doživotno, do kraja života.

²¹ Glavna ulica, rezervisana za pešake.

²² Fehmi Agani (1932-1999) je bio jedan od pre-eminentnih albanskih intelektualaca njegove generacije. Jedan ostvaren pisac i učitelj, studirao je na beogradskom Univerzitetu gde je završio i doktorat iz sociologije.

²³ Knjižica koja sadrži ocene predmeta.

Oni su osnovali [ispitnu] komisiju, Idriz Ajeti²⁴ je bio član komisije. Ruska žena koja nam je predavala istoriju u srpskoj gimnaziji, i još dvoje koje nisam znao, su me ispitivali. Ruskinja je popunila publikom prednji deo učionice... Postoje neke učionice u blizini stepenica u gimnaziji, bilo je mnogo nastavnika iz srednje škole, i Srba i Albanaca tamo, svi su došli, kao da je to bila neka velika stvar. Popunila je učionicu sa mapama, istorijskim mapama i 43 minuta, ne 45... Proveravao sam sat, 43 minuta je stajala ispred ovih koji su bili prisutni, prekrstila je ruke {ukrstio je ruke na grudima}. “*Gospodo...*” pošto su razumeli [srpski], to su bili ruski bogataši koji su došli tokom Revolucije.²⁵ “*Gospodao, čiste savesti,*” rekla je, “*potpisujem pet.*”²⁶ Idriz Ajeti, “Ne, ne pet nego četiri,” naš Idriz je rekao. “Šta god ti želiš,” mislio sam naglas, samo da izađem na kraj sa tim kretenom. I do današnjeg dana ja ne znam koja je ocena bila, da li je bila petica ili četvorka. Ovo je ta priča, i da, stigao sam do petog razreda.

U osmom razredu opet sam imao problema. Ismet Deiti, možda ga neko zna, Ismet nam je predavao matematiku, i bio je veoma strog. Bio je strog, ali ja sam bio dobar u matematici, nisam imao problema sa matematikom. Ismet me je oborio u osmom razredu na ispitu iz matematike. Dobro. Išao sam da polažem ispit na jesen. Ahmet, nastavnik hemije je bio pozvan, on nam je predavao hemiju, on je bio moj drug iz odeljenja do četvrtog razreda gimnazije, i sada on je već predavao hemiju. Kada je počeo da drži časove hemije, verovatno sam bio pod utiskom... I ja sam mu rekao, “Ahmet, nemoj da jedeš govna!” Izvinite na mom izražavanju, “Nemoj da se igraš sa mnom kao što su oni, jer ću te upucati i sve ostalo.” “Hehe,” on se smejao (smeje se).

Tako da sam otišao na ispit iz matematike. Položio sam taj ispit iz matematike, predsednik komisije je bio Rus koji je predavao u srpskoj gimnaziji. I dalje se sećam zadataka na srpskom zbog tog Rusa, “*Izvođenje Pitagorine teoreme*”, to je bilo baš lagano. Onda je bio jedan zadatak iz analitike, i nije bilo više... Jedan zadatak iz analitike, trigonometrije, neki dug zadatak, tako da sam ja rešio i sve to.

Pre nego što smo stigli do Belo Sokolovci i Ismet Deiri... Da, tako da sam ja rešio sve na licu mesta... Jer dali su nam jedan zadatak da rešimo odmah na licu mesta. Ja sam predao taj zadatak Rusu. “Ne, ne, ne!” Ismet je prišao i pogledao je u njega, nije bilo greške. Rekao je, “Pitajte kandidata kojom metodom...” Sećam se toga kao da je danas bilo, “Izveo Pitagorinu teoremu. Rus je ponovio to za mene. “Ja sam imao pitanje ‘Izvođenje Pitagorine teoreme’. Ja sam je izveo.” Niko nije progovorio ni reč, jedino Šićir Čehaja, koji nam je predavao istoriju i koji je bio iz Prištine. On je prišao Ismetu Deiri i pravio se kao da mu šapuće na uho, iako smo mogli da čujemo šta mu govori, “Sve je uradio šta je trebalo Ismet, zato bolje sedi i ćuti” (smeje se).

Da, on je otišao, okrenuo leđa njemu, kako god, oni su prihvatili osmi razred i ja sam maturirao. Maturirao sam sa ispitom iz matematike. To... Taj pritisak koji je Ismet Deiri vršio, dolazio je od Ahmeta Maloku. Ahmet Maloku nije bio u stanju da me obori. Oni, oni su predavali pedagoške kurseve u to vreme,

²⁴ Idriz Ajeti (1917-) je pisac i akademik.

²⁵ Nekoliko profesora su bili Rusi, pogledajte paragraf ispod.

²⁶ Ocena A na skali A-F (Pet-Jedan)

nastavnici. Ova dva nastavnika koji su držali pedagoške kurseve su spavali u domu *Normale*,²⁷ i to su oni napravili dogovor. Jedan je rekao drugom, “Ti obori Envera za mene,” tako da me je on oborio za stvarno. On me je stvarno oborio, ali onda je primio dva-tri udarca i plašio me se, bio je prestravljen, kretao se uplašeno, dok sam ga ja čekao, ja sam ga uvek čekao.

Šetao je širom korza, onda se odvojio od svojih prijatelja tamo, gde je sada muzej, odmah do muzeja ima jedan drvored uz put, tako da su ga njegovi prijatelji ostavili tamo, i ostao je sam. I nije bilo... On me je video, nije bilo gde da se izvuče, tako da je nastavio da ide, bio je veren za devojkicu koja je živela u toj ulici, i bio je na svom putu ka svojoj verenici, i njegovim budućim roditeljima. Tako da dok se spuštao dole, uhvatio sam ga i udario sam ga sa mojim pesnicama. Vrata su bila zatvorena, tako da je on pobegao, on je udarao u vrata i njegovi budući roditelji su došli da otvore vrata, onda sam se ja okrenuo i pobegao bez problema.

Lura Limani: Ovo se desilo nakon ispita, jel tako?

Enver Tali: Nakon ispita, nakon ispita. Tako da ja nisam imao problema, ja samo znam da jedini koji su to videli, su oni koji su se zadesili u okolini, niko drugi. Tako da, tako sam ja završio gimnaziju i stigao dođe uz sve ove preokrete.

Treći deo

Lura Limani: Tako da, sada možete nastaviti sa pričom o profesionalnom životu.

Enver Tali: Završio sam gimnaziju, i onda sam počeo stalno da razmišljam o studiranju. Hteo sam da nastavim sa matematikom, da studiram matematiku, tako da sam upisao Matematički fakultet u Beogradu. Kako god, nisam imao ikakvu stipendiju, nisam imao novca, ni bih rekao da sam bio siromašan, ali dasam bio na ivici siromaštva je najpribližnije reći. Za oko jedan mesec bio sam ilegalno smešten kod Dželal Orana i Nedžad Orana, u njihovom domu, u njihovoj sobi, kako god, to nije moglo da ide tako, da budem tamo ilegalno sve vreme. Ostao sam tamo možda oko mesec dana, i onda sam nakon mesec dana otišao. Nakon mesec dana otišao sam za Prištinu. Nije bilo fakulteta u Prištini u to vreme, tako da sam pokušao da se upišem, da nađem posao, i da se upišem na fakultet u Skoplju, nešto kao pravna nauka ili slično. Razmišljao sam da studiram nešto, ali ne matematiku, misleći da osobi ne treba matematika u privatnom životu, nisam računao na to.

Zaposlio sam se. Bio sam zaposlen na Institutu za društvenu bezbednost. U to vreme nije bilo pismenih ljudi, svako ko je bio pismen mogao je da dobije posao lagano, ipak, bilo je teško za mene da dobijem

²⁷ *Škola Normale* je otvorena u Đakovici 1948. godine, kako bi se tu obučavali nastavnici za nove otvorene škole. Sa izuzetkom kratkog prekida tokom italijanske fašističke okupacije Kosova tokom Drugog svetskog rata, ovo su bile prve škole na albanskom jeziku koje je Kosovo imalo. 1953. godine, *Škola Normale* se preselila u Prištinu.

posao. Zapravo, dobio sam posao malo kasnije na Institutu za društvenu bezbednost. Kako god, zaposlio sam se, bilo je jedno turističko [mesto] u Gnjilanu... [Ja sam radio] kao arhivar, sakupljao sam podatke. Radio sam dve godine tamo, i onda sam bio otpušten. Tražio sam poziciju učitelja, kako god, nisu me zaposlili tamo, nije za mene. "Nepogodan," bi rekli. Počeo sam da tražim posao, da radim negde, bilo šta, rekao bih, neki posao gde bih mogao da zaradim za osnovne životne troškove. I tako sam se zaposlio u ovom... Mestu koje sam pomenuo ranije.

Lura Limani: Na Institutu?

Enver Tali: Da.

Lura Limani: Institut za bezbednost?

Enver Tali: Za društvenu bezbednost. Upoznao sam neke dobre ljude tamo, veoma od pomoći, zapravo mogu da kažem da nisam uradio ništa za cele tri godine, iz razloga što me nisu pustili. Radili su sav posao za mene, obavljali su posao dok sam ja išao gore i dole, tako da sam im rekao, "Vi ljudi ćete mene ostaviti bez hleba, *bre*. Moram da naučim nešto." "Nauči matematiku!" Imali su običaj da mi kažu. Kako god, proveo sam lepo vreme tamo, ali su me otpustili i na tom mestu. Dali su mi otkaz. Nakon što sam bio otpušten sa Instituta, stalno sam mislio kako bih mogao da studiram matematiku. Nisam upisao matematiku, nisam iz razloga što nisam imao sredstva za to, nisam imao... [finansijska] sredstva.

Onda sam se upoznao sa mojom sadašnjom ženom, ona je tek završila Fakultet likovnih umetnosti u Skoplju, tako da je [ona bila] slikarka. Kako god, nije bila u dobroj političkoj poziciji [bila je takođe nepodobna]. I tako, nakon što sam se oženio njome, ona je primala platu, mislim, bila je zaposlena. Iako smo imali samo jednu platu, ipak, bilo je mnogo bolje.

Lura Limani: Kako je bilo ime vaše žene?

Enver Tali: Nesrine. I onda se moja sestra zaposlila, imala je tad 14 godina. Ali nisu joj garantovali posao, nije bilo zaposlenja za nju. Tako da mi je neko rekao, "Hajde da povećamo njene godine, da napravimo kao da ima 16, pa će biti u stanju da dobije posao." Tako da su joj povećali godine, napravili su da ima 16, i na taj način su je zaposlili. Počela je da dobija tri hiljade dinara dečjeg dodatka, ili šta god se tada dobijalo za decu. U to vreme, ko god da je dobio posao, ukoliko su imali zavisnika, dobili bi još tri hiljade dinara. I ja sam dobijao tri hiljade dinara. Tako da sam otišao da se upišem u školu sa ovih tri hiljade dinara, na fakultetu. Veoma dobro mi je išlo studiranje na fakultetu, ali onda su me poslali u zatvor.

Lura Limani: Zašto su vas poslali u zatvor?

Enver Tali: Eh...

Lura Limani: Zašto?

Enver Tali: Jer sam bio nepodoban (smeje se).

Lura Limani: Da li se desilo nešto posebno tada?

Enver Tali: Možete li da ponovite?

Enver Tali: Da li ste uradili nešto... Da li ste preduzeli bilo kakvu posebnu akciju tokom tog vremena, pre zatvora?

Enver Tali: Da, naravno. Otac tog dečka, Liburn, u slučaju da ste čuli za njega, Kadri Halimi, veliki etnolog, predavao je etnologiju u Beogradu u to vreme. On i ja, mi smo, osnovali... I još neki judi, osnovali smo jednu albansku organizaciju za nacionalno ujedinjenje sa Albanijom, sa ciljem nacionalnog ujedinjenja sa Albanijom i oslobođenjem od Srbije. I onda je sve počelo.

Lura Limani: Da li ste bili aktivni u Skoplju ili u Prištini?

Enver Tali: U Prištini, u Prištini. Nastavio sam tako neko vreme, moja žena i ja smo otišli za Beograd, nakon što sam bio pozvan da radim u Gnjilanu za promociju kulturnih i umetničkih aktivnosti tamo. Poslali su me u Beograd na jednomesečni trening da vidim kako su oni obavljali taj posao tamo. Kada sam se vratio iz Beograda, moj ujak je bio još tad živ, i došao je da me sačeka na autobuskoj stanici i rekao mi je, "Beži odavde jer su uhapsili sve tvoje prijatelje." "Šta ja imam sa mojim prijateljima u zatvoru?" "Kažem ti da bežiš odavde u slučaju da imaš bilo kakvu vezu sa njima." Ja se nisam preselio, njih su poslali u zatvor negde krajem februara, početkom marta, dok su mene poslali u zatvor u aprilu, tako je, kada su me uhvatili i osudili me na zatvorsku kaznu. Nakon što sam odslužio svoju kaznu, oslobodili su me, kako god, bez ikakve nade da ću ja biti u stanju da uradim bilo šta u životu.

Ono što sam ja želeo da studiram je matematika, i s obzirom da smo sad imali plate moje žene i sestre, otišao sam da se prijavim za matematiku kao redovan [student]. U to vreme, matematički fakultet se predavao u dva dela, ili dva, kako oni to zovu...?

Kaltrina Krasniqi: Semestra?

Enver Tali: Ne semestra, nego prvi i drugi stepen. Ja sam završio prvi stepen, i onda sam počeo da tražim posao. Niko nije hteo da me zaposli. Niko me nije zapošljavao, iako je u to vreme matematika bila predmet sa deficitom nastavničkog osoblja. Ukoliko je neko završio prvi stepen iz matematike, to je bio popriličan uspeh, kako god, posla nije bilo. Tako da sam se ja razočarao, jer nikada nisam bio razočaran,

ni uplašen *bre*, i hajde da kažemo da sam ja išao i na to da završim i drugi stepen, i opet nisam mogao da nađem posao, šta sam mogao da radim tad.

Tako sam ja odustao... Uzeo sam još neke ispite drugog stepena, treća godina, ali onda smo odustali. To me je pogodilo, tako da kažem, neka vrsta razočarenja, iako sam ja retko kad bio razočaran u životu, ali ovoga puta napravio sam grešku. Tako da sam odustao, napustio sam i otišao kući. Odsužio sam svoju kaznu, jel sam vam to rekao? I neki od njih su me poštovali tajno, neki su hteli da zarade poene preko mene naravno, ali [ova faza] je prošla, ja sam je prevazišao nekako sve kada sam se preselio kod moje porodice u Prištinu. Jer u Prištini, jer ja sam živeo u Prištini od 1945. godine, i onda sam otišao za Gnjilane. I onda sam otišao za Gnjilane i došao u Prištinu ponovo. Ništa nisam radio u Prištini. Prodao sam kuću u Gnjilanu. Ali to je bio mali novčani iznos. Nisam radio, živeo sam na kreditima. Ali imao sam prijatelja tamo.

Tako da, došao sam u Prištinu, i nisam mogao da pronađem posao ni tamo. Kada sam prodao kuću, naučio sam zanat, da sečem staro gvožđe, da ga ojačam, gvožđe za građevinu, mislim na to. Prodavalo se na kilograme, oni koji su počeli da rade sa tim ranije, koji su počeli taj posao ranije, mogli su da dobiju i tri stotine dinara za kilogram. Ja sam spustio cenu na dve stotine i osamdeset dinara, jer sam znao dosta ljudi okolo i više manje ljudi su me voleli. Imao sam mnogo posla. Iako gvožđe nije pravo kao danas, ojačano, morao si tada da ga sečeš i kriviš. Ali bilo je takođe i *baullat*²⁸ teške i do stovadeset kilograma, trebalo je da ih položiš dole, onda negde da ih vežeš i da ih povučesh, da ih ispraviš, i onda da ih sečeš kako je planirano projektno. Moji roditelji bi mi nameštali poslove, i ja bih ih sekao na osnovu tih poslova, sekao sam ih, ispravljao, ljudi bi dolazili da ih pokupe. Kako god, nikada nisam imao ikakve probleme u smislu da mi neko kaže da je bilo kraće ili duže nego što je trebalo ili...

Jedanput neko je doneo njegov plan, nije gradio kuću po tom planu, nego [komadi gvožđa] su bili produženi za jedan metar na jednoj strani, tako da je metal bio kraći za metar. Kada sam mu odneo, "Ti se me oštetio, *bre*." "Šta se desilo?" "Napravio si ga kraće," rekao je. Tako da sam ja uzeo deo koji je doneo, premerio sam ga i rekao sam mu, "Hajde uzmi i izmeri ga." On je izmerio i onda je shvatio šta se desilo. Rekao je "Ne, nije tvoja krivica, ja sam proširio građevinu na ovoj strani za jedan metar." "Pa, to je nešto drugo." Ipak, rekao sam, "Nećeš ništa izgubiti, jer ima drugih ljudi kojima će trebati metal baš sa ovim merama," rekao sam i "Ja ću se trampiti, uzeću od druge mušterije i iseći ću za tebe." I tako se to desilo, nisam oštetio njega, jer sam iskoristio to što je imao, s druge strane ja sam na taj način se lako izvukao iz ove situacije.

Tako da na ovaj način, radio sam sa gvožđem, i isplatilo se, rad sa gvožđem se veoma dobro isplatio. Jer ja sam bio u veoma lošoj situaciji, živeći od plate moje sestre, kada se moja sestra udala, ostao sam samo na plati moje žene. Ja sam plaćao stanarinu, situacija je bila veoma loša, ali kada sam počeo da radim [sa

²⁸ Rolne od metalnog konopca.

obradom gvožđa] izvukao sam se, uspeo sam da uradim veliki posao. Tako da sam podigao kredite kako bih izgradio kuću, i krediti su bili od pomoći, i moji prijatelji su mi pomagali takođe. Svaki put kada bi se mogućnost za podizanje kredita pojavila, s obzirom da ja nisam bio u mogućnosti da podignem kredit, jer nisam imao stalan posao, oni [moji prijatelji] bi se postarali da nađu nekoga ko bi mogao da podigne kredit za mene [na njihovo ime], ali nikada im nisam bio dužan, jer sam dobro zarađivao u poslu sa gvožđem.

I na taj način sam izgradio kuću, izgradio sam kuću i živio dobro, dobar život. Ponekad su me zatvarali u zatvor, ne u zatvor, ali bi me zadržavali po tri-četiri dana i onda bi me pustili, zbog toga što sam bio "nepodoban". Naravno ja nisam radio ništa što bi dovelo u opasnost moju decu u život moje porodice. Tako da bi me puštali, drugim rečima, bilo je sve dobro.

Lura Limani: O kojim godinama sada govorite, '50im ili '60im? O kojim godinama sada pričamo?

Enver Tali: Kojim godinama?

Lura Limani: Da, koje su to bile godine otprilike?

Enver Tali: Ah, godine... Počeo sam da gradim ovu kuću 1979. godine. Dobio sam ovu zemlju, dao mi ju je Omer Čerkezi, koji je bio vlasnik ovih parcela. I Omer je bio moj drug iz odeljenja, četiri godine u gimnaziji smo proveli zajedno, tako da mi je on pomogao. Kada sam uzeo prvi kredit, rekao sam mu, "Isplatiću dug." Ali nakon prvog kredita on mi je rekao, "Nemoj da plaćaš dug sada, već počni da radiš na bazi, jer će i drugi kredit doći kasnije i..." i na taj način se to desilo.

Da, kao što sam rekao, moji prijatelji su mi pomagali takođe, ne, nisu mi pomagali bez toga da im platim, ali ja sam im platio sve onda kada sam bio u mogućnosti. Kada je kuća bila sagrađena, onda sam počeo da radim [završne radove], neke dodatke tu i tamo, neka doradivanja, onaj tamo deo sam napravio ja sam {pokazuje na drugi deo kuće}. Napravio sam sam, bez ičije pomoći, i uspeo sam. Uspeo sam da uradim mnogo toga, uspeo sam kroz rad.

Tako da sam se preselio u novu kuću, i razgovori oko naših aktivnosti su se prekinuli. Počeli su, ali onda su počela hapšenja, katastrofa je počela. Jedno kasno večer oko jutro, pre svitanja, ceo komšiluk je bio okupiran, naš komšiluk je bio opkoljen srpskom policijom. Neko im je dao moju adresu, ali u to vreme [kuća] nije još imala fasadu... Kuće su bile nezavršene, neke kuće su tek počeli da grade i... Tako da je bilo teško da je pronađu. Došli su da me traže po imenu, po prvom slovu E. Ušli su kod prvog komšije tamo, pešaka su došli do brda gde smo se mi okrenuli. "Pronađite nam Enver Tali." "Ja nisam Enver Tali, evo moje lične karte," i besmislica, "Gde je njegova [kuća]?" Ne znam da li im je pokazao ili ne, ne znam sad. Zato su oni išli ka ovoj zgradi. Sada, kada su došli u ovu zgradu, moj ulaz je dole kao što ste mogli da

vidite, dok je Emrušov gore. Sada, lakše je da se ide na Emrušov ulaz, nego da se ide dole i da se traži neko.

Ja sam ih čuo, čuo sam ih jer sam radio na nečemu do kasno, i onda kada sam otišao u krevet, bio sam pola u snu, pola budan. Kada su oni došli, došli su kamionom, došli su i džipovima... Bilo je opkoljeno ovde. Ustao sam da vidim, bio sam opkoljen, tako da sam rekao, "Završio sam." Kako god, nisam se svađao sa njima, radio sam dole, nisam probudio svoju ženu i decu, oni su spavali gore. Otišli su kod Emruša, otišli su tamo kako bi tražili Enver Tali i rekao je, "Ja nisam Enver Tali." "Ko si ti?" "Ja sam Emruš," rekao je... Ne mogu da se setim njegovog prezimena. I on je rekao, "Ovde." [pokazuje im njegovu ličnu kartu] i komandant je postao nervozan, taj koji ih je predvodio, "Hajde!" rekao je policiji.

Policija... Otišao sam u toilet dole... Popeo sam se na mali prozor tamo i mogao sam da vidim pokrete policije delimično. Video sam da su se okupili i da su spremni da odu. Već je bilo svanulo. Bili su spremni da odu. Upalili su kamione, ulazili su u njihove džipove i odlazili. Ništa nije moglo da se vidi.

Sada, i ja, i komšiluk, videli su i znali su nešto. Bila je neka vrste slavine gde si mogao da umiješ lice i okupaš telo, uzeo sam peškir i izašao napolje do ove slavine u komšijinom dvorištu. Hteo sam da se umijem pre nego što se oni probude, ja sam se umivao u njegovom dvorištu. Čovek koji se zvao Zenel Kastrati – on je u zatvoru – on je video celu scenu, gledao je sa druge strane preko puta, preko puta kanala, preko puta doline {pokazuje u pravcu preko puta kuće}, i video je šta se dešava ovde.

Kada sam izašao napolje tako, on nije mogao više da spava. "Hej Enver, hej Enver!" Ja sam se okrenuo, bio je to Zenel. "Šta je bilo, Zenel?" "Dođi, dođi," rekao je, "Sada, sada." Ja sam rekao, "Ne mogu da te vidim sada jer sam saznao da su oni izvršili raciju u Ebrušovoj kući." Rekao sam mu, "Sačakaj sekundu." On je otišao i ja sam se umio i sa peškirom na ramenu otišao sam do Emruša, ušao sam unutra i tamo je bila njegova žena i on, sedeli su za kuhinjskim stolom i izgledali su ljuti. "Dobro jutro." Rekli su, "Dobro jutro." "Dobro jutro!" Oni su ustali, "Tet tet tet [mrmrlja]. *More*, da li ste imali nekakve goste danas?" Rekao sam, "Sinoć, ha? Ne *bre*, koje goste." Žena je rekla, "Policija je dolazila." "Šta je policija htela?" Rekao sam, "U ovim satima." "Ne," rekla je, "Tražili su..." "Koga su tražili?" Emruš je počeo da spominje druga imena, ali ne i Enver. Onda je žena rekla, "Ne Emruš, ne, tražili su Envera." "Eli," rekao sam, "Ima mnogo Envera u ovom komšiluku, pusti to."

Otišao sam napolje tamo, i otišao do Zenelovih. "Šta se desilo? Da li si preživio?" "Jesam," rekao sam, i onda je on rekao, "Šta ćeš sada da radiš?" "Sada popuni rezervoar sa benzinom, sve pripremi, i ja ću se pripremiti, onda me spakuj u svoja kola, i odvezi me za Skoplje." "Da i?" "Ukoliko nas uhvate, ti ćeš se predstaviti kao vozač taksija, ja sam te angažovao kao vozača taksija." "*More*," rekao je, "Čak iako me povedu sa tobom ja ne marim." Bio je veoma dobar čovek, ali je upao u neke nevolje. I tako sam ja otišao kući, nisam ih uznemiravao, svi su spavali. Dok sam se ja spremio, ona [moja žena] se skoro pa probudila,

“Šta?” rekao sam joj, “Idem u Skoplje na neko vreme, onda ćemo videti gde ću završiti.” “OK,” s obzirom da je i ona uvidela da...

I onda kod Zenelovih, ušao sam u kola za Skoplje. Vozio je kroz sela i neke uzane ulice, bio je spretan u ovim stvarima, preveo me je preko srpske granice u Makedoniju. Jedanput kada sam stigao u Makedoniju, otišao sam do kuće mog ujaka, oni su skočili od sreće, i ja sam rekao “Zašto se veselite tako? Ja sam begunac.” Rekao sam, “Šta ako ja upadnem u nevolju, šta ako i vi onda...?” S obzirom da su i oni imali iskustva sa zatvorima. Moj nastariji ujak, onaj koji je pokojni sad, bio je istih godina kao i moj otac, ležao je sedam godina u zatvoru prvi put, onda još tri godine drugi put. I Ermirov otac, o kom sam vam pričao, ne, bio je je Ermirin deda, dok je Ermirin otac bio advokat, diplomirani pravnik, isto je ležao pet godina u zatvoru. Hoću da kažem da je ova moja porodica propatila u zatvoru, zbog srpskih besmislica.

“Dobrodošao, veoma lepo.” Tako da sam ostao tamo mesec dana. Oni su napravili lažan pasoš za mene kako bih mogao da odem za Tursku. Kada sam stigao u Tursku, obavestio sam njihovu vladu.

Lura Limani: Koja je to godina?

Enver Tali: Kako?

Enver Tali: To je bilo godine... 1979, da. 1979... početkom 1979. čini mi se, kraj 1978, negde oko tog vremena.²⁹ Rat još nije počeo ovde, nije bilo te opasnosti. Ostao sam tamo mesec dana, izdali su mi lažan pasoš, i sa tim lažnim pasošem sam otišao u Tursku. Dve moje sestre su se preselile u Tursku sa njihovim porodicama. Veoma su me toplo dočekale moje sestre, imao sam nećake tamo. Tako da sam otišao do jednog od mojih nećaka i ostao sam tamo deset meseci, lepo sam se proveo, super sam se proveo. Kako god, ništa nisam radio, bio sam ko mrtva osoba. Tako da sam ponovo razmislio šta bih mogao da radim ovde, da osnujem albanski lobi ovde u Makedoniji.³⁰ Oni su osnovali neke organizacije tamo, kosovske organizacije, mislim albanske, tako da sam se povezo sa njima, napravio sam kontakte.

Jedan dan uspostavio sam kontakt sa turskom organizacijom, čisto turskom. Ovi Turci su osnovali jednu organizaciju kako bi pokazali solidarnost sa Bosnom, jer je rat u Bosni već počeo u to vreme. Tako da sam ja rekao, hoću da napravim kontakte sa njima, sve dok im je toliko stalo do drugih ljudi, ja sam takođe stranac za njih. Otišao sam tamo, lepo su me dočekali, znao sam turski manje više. I rekao sam, “Nisam došao ovde da jedem i pijem, nego zbog posla.” Ah, ali to je bilo nezamislivo za njih, tako da su me veoma lepo ugostili.

Ta organizacija je bila sastavljena od akademika u to vreme koji su bili... Pre-doktoranti, kako se to zvalo, magistri, svi su bili magistri i doktori nauka. Predsednik je završio dva fakulteta, Medicinski fakultet i

²⁹ Govornik najverovatnije misli na 1988. i 1989. godinu.

³⁰ Govornik misli na Tursku.

Istoriju. Sekretar je završio Ekonomski fakultet i bio je magistar. Dočekali su me, veoma dobro su me prihvatili, isuviše dobro, i onda su želeli da ja pišem i da se priključim tim sastancima, nakon što sam im opisao situaciju. Ali, ja sam rekao, "Išao sam u Tursku vladu, rekao sam im da nemam pasoš, rekao sam im to, lepo," rekao sam, "Turska vlada zna to." "Nemoj da brines, jer ćemo se mi pobrinuti oko toga." Svi su bili intelektualci koji su pisali govore za Turske lidere.

Proveo sam dobro vreme sa njima. Kada sam otišao na drugi sastanak, predsednik mi je rekao, nazvali su me Enver *Bej*³¹, "Enver *Bej*," rekao je, "Da li prihvataš da..." ne, "Od danas ti si moj tutor," *hocam* oni kažu na turskom, "Moj tutor." Ja sam ćutao, jer je sekretar rekao, "Enver *Bej*," rekao je... Jer su oni razgovarali o tome i dogovorili se među sobom u međuvremenu, i s obziorom da sam ja imao dva sina u inostranstvu, mlađi je bio u Engleskoj u to vreme, ali "Da li se slažeš da ti drugi sin bude u Istanbulu?" Nisam progovorio ni reč, nisam im ni odgovorio, kako god, oni su se zaista zauzeli za mene kao da su mi bili bliski rođaci. Za sve što je skretalo moju pažnju ja sam se prvo njima obraćao, "Šta je ovo?" Ne samo da su mi objašnjavali, nego su i preduzimali akciju po tom pitanju. Veoma dobro sam se prilagodio.

Osnovao sam lobi... Jedan Albanac koji je živeo tamo, on je bio moj drug iz odeljenja, on je mrtav sad, izvinite me. I na jednom od sastanaka, jednom od naših sastanaka, kako se lobi osnovao, bilo je kandidata doktoranata, imali smo advokate, biznismene, turiste kao prijatelje... Mislim imao sam mnogo biznismena, sve Albanci, svi su bili Albanci, ali naturalizovani u Turskoj. Na četvrtom sastanku, taj Albanac, moj drug iz odeljenja iz Prištine je rekao, "Enver," jer me on nije zvao Enver *Bej*, mi smo bili drurari iz detinjstva, "Enver" rekao je, "Moram nešto da ti priznam." Šta želiš da mi priznaš?" "U slučaju da se hrišćani pojave da budu deo naše organizacije, ja ću napustiti organizaciju." I ja sam rekao, "Da li znaš da sam ja član?" "Da." Rekao je. "Da li znaš da ima Albanaca koji su hrišćanske katoličke ili pravoslavne vere? Oni su moja braća po krvi. Da li razumeš to?" Obratio sam mu se. On je bio sav prgav, tako da je hteo da se osveti.

Tako da je četvrti sastanak održan bez mene... [ne] peti je bio bez mene. On i ostali, su se predomislili, tako da na petom sastanku, albanska organizacija koju sam ja osnovao se raspala. Dobro, raspala bi se svakako, sada sam imao Turke koje sam znao. "Ja sam bez pasoša ovde, da li znaš to?" rekao sam. "Da, rekao si nam to." "Kako god, vi niste uradili ništa iako sam vam rekao, tako da moram sad da ponavljam." "Šta možemo da uradimo?" "Možeš da uradiš nešto, dozvoli mi da otvorim kancelariju Kosovskog predstavništva ovde." "Ne može to da se uradi..." "Ali ja ne govorim da mi treba da otvorimo ambasadu, nego konzulat, predstavničku kancelariju za Kosovo." "Pa, hajde videćemo." Nakon četiri dana, oni su se vratili i rekli su, "Možeš da otvoriš tvoju predstavničku kancelariju." Dakle, otvorio sam kancelariju.

Kako god, imao sam poteškoća sa kosovskim Albancima. Ta predstavnička kancelarija, svo osoblje je bilo plaćeno od strane Kujtima, nisu pomerili ni prstom... [bili su] samo još više željni da uzmu sve i ne daju

³¹ *Bej*, turski naziv za poglavicu, ili vođu male administrativne jedinice u Otomanskom carstvu.

ništa. Ipak, nisam govorio ni reč. Jedanput kada sam otvorio kancelariju predstavništva Kosova, rekli su mi, “Nemoj da stavljaš nikakav simbol ispred zgrade, kako god, unutra možeš da staviš šta god želiš.” Tako da sam ja rekao, “Neću da stavljam ikakav simbol, a šta sa znakom koji pokazuje da je ovo kancelarija predstavništva Kosova?” Rekao sam, “Moramo da stavimo taj znak na albanskom i na engleskom.” “Zašto?” “Zbog toga da kada ljudi dođu sa Kosova, kako da me pronađu? Gde se ja nalazim?” I tako su dozvolili. Na metalnoj table napisao sam [za] sve Albance koji žive ovde, “Kosovsko predstavništvo u Istanbulu, Republika Kosovo u Istanbulu,” i na engleskom takođe, tako da je bilo na oba jezika. Stavio sam je na ulazu u zgradu, i još jednu gore na ulaznim vratima od stana, ili kako su ga već zvali, zgrade...

Četvrti deo

Kancelarija [kosovskog] predstavništva je obeležila veliki uspeh. Svaka... Dosta država je prepoznalo predstavništvo. Bilo je nezvanično prepoznato zarad funkcionisanja, ali pozivali su me na sastanke i razgovore sa Amerikancima, Britancima i Nemcima, jedino se sa Rusima, kojima ja nisam davao neku pažnju, kao ni Srbima, ili Bugarima, i još nekim drugima u vezi sa ovim, dok sam otvorio vrata drugima. Moj život je bio lepši, ali i teži, da bilo je mnogo lepše tamo u Turskoj, nisam mogao bolje od toga, ne zbog toga što sam morao da jedem ili ne, da pijem ili ne, ceo smisao se odnosio na posao koji sam radio, posao koji sam radio je isplivao na površinu. To mi je bila najbolja hrana ikada.

Na primer, kada je izbio rat na Kosovu, morali smo da pružimo sklonište u kampovima ljudima koji su izbegli sa Kosova. Oni su bili smešteni u najboljim kampovima koji su bili na raspolaganju u Turskoj. Bio je kamp na granici koji je mogao da pruži sklonište za dvadeset hiljada ljudi... Zaboravio sam, zaboravljam imena sada, i brojeve. I u kampu je bilo smešteno dvadeset hiljada ljudi. Kamp je bio napravljen za Bošnjake prvo, imajući u vidu da je rat u Bosni prvo izbio, kako god, nakon što se rat u Bosni završio, kamp je bio prazan. Kako god, kamp je bio planiran za sedam hiljada ljudi samo. Ali sada je bilo dvadeset hiljada ljudi, trebalo je da se smesti dvadeset hiljada ljudi, i bio je prilagođen uz Tursku podršku. Oni su opremili kamp sa hranom, krevetima, i sva svim mogućim stvarima, bila je omogućena neka udobnost za ove ljude.

Tražio sam kliniku, postojale su neke pokretne klinike, nešto veliko sa... Klinike sa doktorima, i tako da su oni doneli sve ove vrste klinika u kamp tako... Mislim na izbeglički kamp. Kako god, nije bilo kampova napravljenih za žene, a bilo je mnogo žena, neke su bile trudne, mogao si da vidiš, i ja sam mu rekao, doktoru koji je bio glavni, rekao sam, “Pa, da li vidite da imamo žene koje samo što se nisu porodile, onda imamo žene koje ne mogu da idu u klinike, jer nemamo sredstava za to.” I takve stvari. “Da, da, da.” I oni su doneli pokretnu kliniku za porođanje, i doneli su sve moguće, doneli su, i ja sam bio veoma zadovoljan.

Sada, klinika nije mogla da obavi sve što je trebalo, počeli su da dolaze ranjeni ljudi, rat je buknuo, i povređeni ljudi su počeli da dolaze. Obavestio sam načelnika Istanbulskih bolnica i rekao sam mu, “Šta da

radimo sa povređenima?” “Enver Bej,” rekao je, “pošalji mi dijagnozu telefonom, ja ću onda reći u koju bolnicu treba da odu...” On [kamp] je bio pun ljudi sa različitim dijagnozama, trebalo je samo da imaš dijagnozu, bilo je ranjenih ljudi, bolesnih ljudi. Kako god, pored onih koji su bežali od rata, svi Albanci sa svih strana, iz Albanije i Makedonije i Preševske doline, svi su tretirani bez ijednog dinara, ne samo oni koji su bili ranjeni, nego i oni koji su bili bolesni, bolesni ljudi koji su dolazili. Bolnica je bila puna, jedna bolnica je bila puna albanskim pacijentima, čak su je i zvali *Arnaut Hasanesi*, albanska bolnica.

Iako mi nije nedostajala nijedna stvar, nikada nisam dolazio do tačke [za druge] da mislim dvaput o sebi, bez obzira da li govorim istinu ili lažem, ovo ili ono, sve je rečeno, otvoreno, otvoreno sam govorio, i dobro i loše. Ali ja sam imao veliku podršku. Kako god, naši Albanci su stigli, “Odvedi ih u bolnicu X,” jer ja nisam mogao da obavljam ove stvari sam, ali imao sam podršku Albanaca i njihovih organizacija... Slobodnih i zainteresovanih za slučaj Kosova. I onda sam im rekao, “Povedite povređene u bolnicu X, i onda odatle on zna gde da ih vodi, i šta da radi.” Tokom popodneva, našao sam vremena da odem i posetim pacijente. Nisam imao novca jer Kosovo mi nije pomagalo, Kosovo nije pomoglo.

Lura Limani: Da li ste bili u kontaktu sa ljudima iz LDK,³² sa vladom Bukošija,³³ da li ste bili u kontaktu?

Enver Tali: Sa kim?

Lura Limani: Da li ste bili u ikakvoj vezi sa vladom Bukošija?

Enver Tali: Imao sam veze sa Bukošijevom vladom. Pustio sam Bukošija da ostane u mojoj kući 13 godina.³⁴ Jedanput, kada sam mu se obratio za pomoć, “Ne, ne, ne,” počeo je da muca, tako da sam odustao, ostavio sam to strane. I bilo kako bilo, Bujar Bukošij se setio da treba da mi pomogne, i bez ikakve dozvole, bez toga da je pitao mene, ja sam počeo da primam tri hiljade nemačkih maraka mesečno, cele tri godine. Kunem vam se ovde pred vama, ovi telefoni, imao sam četiri telefonske linije u mojoj kancelariji, telefonski račun je bio više od tri... Tokom tara, više od tri hiljade dinara, tri hiljade nemačkih maraka je bio mesečni račun.

Da, moj stariji sin mi je pomogao, iako, njegova situacija u Americi, i teška situacija, morao je da proda kola, njegovo sopstveno prevozno sredstvo, kako bi mogao da mi pošalje novac na Kosovo. Onda je ponovo izašao na berzu, bio je poznat po tome što je radio. On mi je pomagao, on me je podržavao, tu nema sumnje.

³² Demokratska Liga Kosova (na albanskom: *Ligja Demokratike e Kosoves*, LDK) je druga najveća politička stranka na Kosovu. To je konzervativna i liberalno konzervativna stranka.

³³ Bujar Bukošij je bio premijer kosovske vlade u egzilu, osnovane nakon što je kosovska Skupština proglasila nezavisnu Republiku Kosovo 1990. godine.

³⁴ Nejasno je da li je Bukošij bio podstanar ili gost govornika, i na koji period se to odnosi.

Ovih osam, to sam počeo da govorim, oni su bili smešteni u bolnici, i otišao sam da ih posetim. To malo para što mi je ostalo... Kada sam video da se nekoliko radio tranzistora raspadaju u delove, i slabo su se družili... Kupio sam deset ili dvanaest radio tranzitora za malo para. Razmišljao sam da pošaljem neke od ovih, jer nisu mogli da razumeju turski jezik, ali mogli su bar da uhvate radio stanicu na albanskom i da se na taj način zabave. Uzeo sam ove radio tranzitore, jedan koji je... Dvojica njih koji su me pratili, rekao sam im da razdele te tranzitore. Dvoje pacijenata mi je prišlo, ustvari nisu došli jako blizu, napravili su znak kako bi prišli njihovim ležajima za spavanje. "Hej čoveče," jedan od njih, nije rekao čak ni družo, ili Enver, ili gospodine, "Rekli su nam da se ne kačimo sa tobom." Ja ih nisam pitao koi im je to rekao, ili šta su im tačno rekli, ja sam samo rekao, "Čoveče, objasni zašto si došao, onda možeš da ideš i da kažeš toj osobi kako smo te tretirali ovde." Nikada ga nisam video ponovo, nikada ga nisam video ponovo.

Doveli su jednog ranjenog čoveka koga je udario metalni geler od bombe, geler od bombe ga je pogodio u kičmu. Kičma je bila ranjena tako teško da nije dobro završio, nikada nije stao na svoje noge ponovo, niti koristio ruke, mogao je samo da leži. Odveli su ga u bolnicu u Titovgrad [Podgoricu], i nisu mogli ništa da učine. Odveli su ga u bolnicu u Tirani, i opet ništa. I onda sam ja pitao za stanje ovog čoveka, i pitao šta da radimo sledeće. Rekao sam im, "Dovedite ga ovamo." Doneli smo ga u bolnicu i sada je morao da se hrani ležeći na leđima, i da okreće svoju glavu kako bi mogli da ga hrane. Tako da, doneli su ga. "Ti," rekao sam, "Imaš li ti starijeg brata?" "Nemam." "A stariju sestru?" "Nemam." Rekao je. "Koliko je mlad tvoj otac?" "On je u formi," rekao je. "Evo broja telefona. Da li ima telefon?" On je bio iz Peći, iz prodručja oko Peći. "Pronaći ću telefon [broj] ukoliko ima neki," rekao je. "Kaži tvom ocu da dođe ovde što pre može i da pozove ovaj broj telefona." Njegov otac je došao sledećeg dana. Rekao sam mu, "Ući ćeš u sobu kod svog sina i pružiti mu pomoć. Ima ljudi koji bi mogli da ga služe, kako god, mislim da niko ne može da služi tvog sina kako bi ti to radio. Tako da, moraš da ostanes ovde." "Oh," rekao je, "Da." Krevet i hrana su bili o njegovom trošku.

Tako da sada sam razmišljao, on mora da plati sam svoje troškove, pušio je i ostalo, tako da sam otišao do čoveka koji je imao novac, koji je radio, ekonomski je bio u dobroj situaciji. Rekao sam mu, "Ti, pošalji 200 nemačkih maraka mesečno na određeno mesto, jer imamo povređenu osobu tamo i odveli smo njegovog oca kako bi se brinuo o njemu, kako god, imao je troškove zbog toga." "Ah, nema problema." Tako da sam mu rekao, "Trebalo bi ti da mu pošalješ novac direktno, ne preko mene." Jer, da je davao novac preko mene, to bi onda razvilo sumnje o tome da ja stavljam novac u svoj džep. On ga je na taj način podržavao. Mislim, za sve, za svaku pojedinačnu stvar, o Albancima ovde na Kosovu, mislim u Turskoj brinulo se najbolje, na najboji mogući način.

Lura Limani: Kada ste se vratili u Prištinu? Da li ste se vratili nakon rata?

Enver Tali: Da, vratio sam se u maju 2003, iako sam nastavio, bilo je tamo i dalje ljudi, ranjenih ljudi okolo. Kako sam mogao da ih ostavim, kako sam mogao da im okrenem leđa? Tako da sam nastavio do maja 2003, maj 2003. godine. Ja sam iscrpeo izvore mog sina. Tako da sam morao da zatvorim

kancelariju, zatvorio sam je i predao ključeve, i vratio sam se u Prištinu. Vratio sam se u Prištinu, ali se nisam priključio igde, ne, nisam se nigde priključio (smeje se). Video sam tokom rata da je bilo mnogo onih koji nisu radili za Kosovo i za oslobođenje Albanaca, ali su došli kako bi izgradili svoje ime i tako gurnuli svoje ruke u tuđi džep. Ja nisam to sebi dozvolio, nisam se družio sa njima.

Kada sam se vratio u Prištinu, tek pre nego što sam se vratio u Prištinu, Jakup Krasnići³⁵ je došao. Nisam ga poznao pre toga, niti on mene, ali je čuo za mene. Tako da je Jakup došao da me traži, i rekli su mu, “Evo ga broj telefona, pozovite ga.” Tako da me je Jakup nazvao, telefon je zazvonio i rekao je “Ja sam Jakup Krasnići.” Ja sam čuo za ime Jakup Krasnići. “Da, gospodine Jakup, čuo sam za vas, kažite.” “Došao sam da se upoznam sa vama”, rekao je, “Da, *more*.” “Ja ne poznajem Istanbul, ne znam gde da dođem,” rekao je. “Gde se vi nalazite? Ja poznajem dobro Istanbul,” rekao sam, “Ja ću doći do vašeg mesta.”

Rekao mi je gde je odseo, tako da sam otišao tamo. Imao je svog telohranitelja koji ga je pratio, i on je bio tamo. Stajao je sa strane. Rekao je, “Moji ratni i životni drugari su me poslali kod tebe jer razmatramo da budete jedan od naših kadrova.” “O kom kadru govorite?” Rekao sam. “Pa, znate.” Rekao je, “Posao za nas, znate.” Tako da sam ja rekao, “Vi ste uništili Kosovo, i celu naciju tako jako, da oni ne mogu da stanu na svoje noge ponovo. Osnovali ste različite stranke, borili ste se međusobno... Međusobno tako jako, da bi Beograd dao gomilu novca kako bi ostvario to. Tako da, niko ne bi trebalo da se nada u mene. Ja ću i dalje služiti, služiću mom narodu, ali ne likovima kao što ste vi.” Platilo sam mu kafu i otišao odatle.

Kada sam se vratio u Prištinu, oni su počeli sa nekim inicijativama za osnivanje opštine Priština. Postavili su Gradonačelnika, zamenika Gradonačelnika, poznao sam ih. Gradonačelnik u to vreme, kada sam bio u lošim odnosima sa njim, bio je član UDB,³⁶ bio je član UDB. “Ja,” počeo je, “nisam bio u politici. Nemam veze sa politikom,” ovo i ono i onda je izjavio, “Samo tražim vašu podršku.” Nisam rekao ni reč. Onda, drugi koji je postao zamenik Gradonačelnika – davali su sami sebi ove pozicije – on me je poznao, ali se pravio da me ne zna. Rekao mi je, “Ne mogu sa tobom da izađem na kraj lagano,” rekao je, “Ti ćeš se povezati sa nama ovde.” Ja sam ga pogledao i rekao, “Ti mi se obraćaš tako, pogledaj prvo šta su novine pisale o tebi” – novine su pisale o njegovoj krađi – “Ti novinari nisu još dobili odgovor za to, ne možeš tako da pričaš sa mnom, pre nego što ja njima prvo odgovorim.” Ovaj lik... Taj koji mi se obratio bio je zamenik Gradonačelnika, treća osoba bio je Sekretar. On, njega sam dobro poznao, jer sam bio u izolaciji sa njim u nekom trenutku, tri meseca ja sam delio sobu sa njim. Bio je fin čovek, bistar čovek, koji se zbližio sa njima, tako da sam ja rekao, “Ti si kao pastir ovcama sa njima.” I on je počeo da se smeje i posramotio se zbog toga što sam rekao. Umro je, u slučaju da ga je neko znao.

³⁵ Jakup Krasnići (1951-) je kosovski političar, bivši Predsednik Kosova i bivši Predsesnik Skupštine. Bio je jedan od vođa Oslobođilačke Vojske Kosova (OVK).

³⁶ Član UDB, *Uprava državne bezbednosti*, sa dodatnim “a” za armije, jugoslovenske vojske.

Lura Limani: Konačno, htela bih da vas pitam kada ste otišli u Ameriku i šta ste tamo radili primarno... Jer trenutno vi ste u kratkoj poseti ovde, ali možete li nam reći nešto o tome kada ste otišli u Ameriku i kakav je vaš trenutni život?

Enver Tali: Živim u Americi sada. Otišao sam tamo, u Ameriku, zbog neke nevolje, jer sam se razboleo, dobio sam leukemiju. Da li znate šta je leukemija? I, bolujući od leukemije, otišao sam na preglede u Prištinu i u Skoplje. U Skoplju su mi rekli, "Nema leka za vas ovde na Balkanu." Nema leka za mene na Balkanu. Pozvao sam moje sinove i rekao im za moju situaciju. Oni su došli i pokupili su me odavde i odveli u Ameriku. Platili su osiguranje za mene, iako nisam bio tamo. I zahvaljujući tom osiguranju primili su me u bolnicu, primili su me na lečenje. Da nije bilo njih, bio bih sad već zaboravljen. Tako da sada, iako nisam u potpunosti izlečen, kao što možete da vidite, i dalje imam nekih problema, kako god, živ sam. Na taj način sam završio u Americi.

I tako sam ostao u Americi sad, s vremena na vreme osećam nostalgiju za Prištinom i Kosovom. I doktori mi daju... Na početku, bilo mi je dozvoljeno samo mesec dana da posetim Kosovo, sada su mi dali, povećali su [ovoga puta] na šest meseci, tako da idem tamo i vraćam se. Za šest nedelja, moram da se vratim nazad ponovo. Počeo sam terapiju, kako oni to zovu, i onda me terapija malo zamori, ali onda mi bude bolje. Tako ja živim, na ovaj način, ne znam da li sam bio dovoljno jasan.

Lura Limani: Da, da.

Enver Tali: U slučaju da imate još nešto?

Lura Limani: To je to, hvala vam. Hvala vam puno na vašem vremenu.

Enver Tali: Čast mi je i sve najbolje.

Lura Limani: Hvala vam što se proveli ovoliko vremena sa nama.

Enver Tali: Nema na čemu.

Lura Limani: Svesna sam da ste malo umorni s obzirom da ste morali da pričate ovako dugo, ali... Verovatno ste navikli.

Enver Tali: Da, bez da se umorite ne možete ništa ostvariti. Ništa se ne može ostvariti drugačije...